

העיר חלם

חלם (בפולנית: Chelm, בתרגום - 'להאזנה', אוזן קשבת לבקשת מידע, עזרה; הגייה ברוסית, חולם (Холм); באוקראינית:

Хелм; בגרמנית: Cholm), היא עיר נפה קטנה במחוז לובלין (Lublin) במזרח פולין. העיר משתרעת על שטח של כ- 7.35 קילומטר רבוע ליד פלג של נהר הבוג (Bug), העובר מזרחית לה ומסמן את הגבול עם אוקראינה, כ- 71 קילומטר ממנה.

דגל העיר - וסימלה

סביבת חלם שופעת חורשות, פארקים ואזורי ביצות המשמשים משכן לצמחים ולבעלי חיים ייחודיים, לצידם כפרים ציוריים, המזכירים תמונות של 'שטייטל' יהודי, שהסתתרו בין עצי ליבנה וצפצפה וכביש ראשי בודד, עובר במרכזם. בין העיר לבוג, משתרע פארק גדול, הגובל ביער, ממנו פלשו למזרח פולין על פי סדר ההיסטוריה, טטארים וקוזקים; אליו נמלטו בימי הביניים המאוחרים, לסירוגין, מתנגדי שלטון רוסים ופולנים, ולהבדיל, בתחילת מלחמת העולם השנייה ובמהלכה, המצטרפים לפרטיזנים. השם "חלם" נגזר משפה סלאבית עתיקה ופירושו 'גבעה'.

הגבעה של חלם, או כפי שזו מכונה בפי התושבים ה'גורקה', היא ללא ספק האתר הבולט בעיר. ה'גורקה' שמככבת גם ברבים מסיפורי חלם, היא גבעה קטנה וציורית המתנשאת לגובה של 236 מטר. במרומיה בנויה מאז המאה ה-18 כנסייה בסגנון הברוק, הנקראת על שם הבתולה מריה, והיא מוקפת מבנים, חלקם עתיקים, לרבות מנזר.

מיקומה של חלם, על אחד מנתיבי המסחר המרכזיים באירופה המזרחית של ימי הביניים, נתיב שעבר מוורשה דרך לובלין לקובל (Kowel) ורחוק עוד יותר לקייב, הקנה לה חשיבות רבה והביא לכך שכבר במאה ה-10, נבנו במקום מצודות אסטרטגיות שהקנו לשליטיהן שליטה על הסביבה. על כך בהמשך, ברקע ההיסטורי.

בעברה, ישבו בתחומה יהודים במשך מאות בשנים; בהווה, על אף אוכלוסייתה הנאמדת (נכון לשנת 2005), על כ-72,595 נפש, אין בה ולו יהודי אחד לרפואה.

במסורת היהודית התפרסמה חלם כבירת הטיפשות והאבסורדיות. הצטברות סיפורים על 'חכמי חלם', מספרת לנו, כצאצאים לעולם היהודי הישן שנכחד ברובו בשואה, לא על חלם העיר, אלא על ביסוסם של החיים היהודיים על אדמת פולין. בלי הרגשת השתרשות ובלי תחושת קביעות, לא יכולה הייתה היצירה העממית לארוג את הפסיפס הגרוטסקי, מסביב למושג הגיאוגרפי, מסביב לעיר. אסמכתא לזו אפשר למצוא גם בסיפוריו של שלום עליכם סביב אורח חייה והתנהלותה של הקהילה היהודית.

הסיפורים ככלל, הפכו לנכס צאן ברזל בפולקלור ההומוריסטי היהודי.

חלם - מראה מהאוויר

רקע היסטורי

הפכפכות על שליטה בטרטוריה, הייתה במשך מאות שנים נושא בוער בחלם. בשמה זה, קיימת ומוזכרת במקורות הרוסיים כעיירה, מאז המאה ה-10. בשנת 981 הייתה לחלק מקייב-רוס, ובין השנים 1018-1031 הייתה באופן לא רשמי, לחלק מפולין. מאז מחצית המאה ה-11 ועד למאה ה-13 הייתה חלם בירת רוסיה החולמאית – האזור ממערב לבוג המערבי, שנכבש על ידי ולדימיר ה-1 והיה מפולג לנחלאות פיאודליות. בשנת 1233, משקיבלה העיירה המקומית זכויות של עיר, העביר דניאל רומנוביץ נסיך גליציה-והלין, את בירתו מהאליץ לחלם, שהייתה לבירת האליץ-והלינה. על פי הד"ר פיליפ פרידמן, היסטוריון, אנתרופולוג וסוציולוג אמריקאי, צאצא לחלמאים שחקר את שורשיה ההיסטוריים של עיר אבותיו, התייחסות ממשית לעברה, החלה כנראה במחצית הראשונה של המאה ה-13, זאת על סמך אסמכתאות שמצא בארכיון המדינה הפולנית, המספרות על מצור שהוטל על חלם עם פלישת הטטארים לרוסיה, שנת 1240. בשנת 1366, סיפח המלך קזימיר הגדול את העיר והמחוז לפולין הלאומית והפך את חלם למקום מושבו של הבישוף המחוזי.

לאחר הסכם ברסט-ליטובסק, בשנת 1596, הפכה -
הלאומנות המקומית ושליטתה הבלעדית של הכנסייה
הקתולית כחלק מהזדהות משולבת, לאומיות נוקשה
ודתית מחמירה - את פולין, לארץ אותה אנו מכירים
בהיסטוריה המודרנית.

הבזיליקה ע"ש הבתולה
מריה, מקום מושבו של
הבישוף.

אולם על פולין לא פסחו חלוקות נוספות משנפלה קרבן לרצון השפעתן של המעצמות
הגדולות באותם הימים. נתחים ממנה הועברו לאוסטריה, ממנה לדוכסות ווארשה ובשנת
1815, לאחר קונגרס וינה, לפולין שבשלטון רוסיה. שתי מרידות לאומיות פולניות,
'היסטוריות', לא אחרו לבוא. הראשונה אירעה בשנת 1831 והשנייה בשנת 1863,
משהתעוררו תקוות לאומיות סביב תקופת 'אביב העמים'. שתיהן כשלו וכתוצאה מכך
הועמקה ההשפעה הרוסית (הרוסיפיקציה), באזור. אחרי מלחמת העולם הראשונה, פרצו
סכסוכים אלימים בין אוקראינה ופולין לגבי הבעלות על פלך חלם, שסופח לבסוף, בשנת
1919, לפולין.

אמנם האנציקלופדיה העברית מספרת על יהודים בחלם מאז המאה ה-13, אולם תיעוד
מוקדם ככל שאותר בארכיוני המדינה הלאומיים בוורשה, נמצא על צלום מצבה בבית
הקברות המקומי רק משנת 1442. סימוכין לעדויות אלה, נמצאות גם בעבודתו של פרידמן,
ואכן, על פי המקורות הפולניים, יהודייה הראשונים של חלם, החלו להגיע אליה במהלך
המאה ה-51 מנסיכויות גרמאניות, על פי התמורות האנושיות ביחס השלטונות המקומיים
כלפי היהודים. מיקומה של חלם, תרם להתפתחותה כעיר סחר חשובה ואלה מבין יהודיה
דוברי הגרמנית, עשו בה חיל. ההתיישבות העירונית על אם הדרך בין לובלין לקובל,
ובהגדרה רחבה יותר בין וורשה לקייב, תרמו להתפתחותה כעיר פיננסית. בין המתישבים
היהודיים באזור אפשר היה למצוא מוקדם יחסית מספר מוכסים, רבנים – לא מהשורה
המשפיעה וכאלה שנדדו בין המחוזות, על פי היחס שניתן ליהודים כאמור, מצד הנסיכים או
הפיאודלים המקומיים.

גם בספרו של ראובן מהלר 'תולדות היהודים בפולין' (הוצאת הקבוץ הארצי, מרחביה),
מוזכרות המצבות העתיקות בבית העלמין בחלם עם ציון השנים ומתברר שהיישוב היהודי
המושרש בה, היה מבוסס דיו ובעיר לא חסרו סוחרים יהודים עשירים. בשנת 1492, שנת
גירושם של יהודי ספרד, מזכירים מסמכים פולנים את היהודי החלמאי יעקב, ששימש

כמוכסן המלך הפולני. באותם הזמנים, 'מוכסנות' הייתה עסק שהושקעו בו הון רב ורווחיו היו גדולים במיוחד. אין אינדיקציה מובהקת, אבל נוצר הרושם עם קריאת המקורות הנושנים, שכנראה היו מבין מגורשי ספרד שהגיעו למרכז אירופה לנסיכויות האשכנזיות ויתכן שהיו ביניהם מי שהרחיקו בעקבות משלח ידם גם לאזור חלם, בואכה רוסיה.

על פי רשימות המכס הפולניים, ישבו בעיר בשנת 1550, כ-371 יהודים, שאיכלסו 50 בתים. היחסים המתוחים והמעוררים בין יהודי חלם והנוצרים התאפיינו - ונותרו כאלה, מתחילת ההיסטוריה של העיר. מרבית ההתפרצויות האלימות סבבו סביב עסקי ממון - וממון רב במיוחד. על פי אותן הרשימות, את המקום הראשון במסחר בנפת חלם תפסו היהודים מלמברג, חלם, פשאמישל ובעלז, כשבמרכז תשומת הלב המואצת היה המסחר הכללי מול רוסיה הלבנה. מהלך ידע לספר שהסוחרים של חלם ובעלז היו האחראים 'הכמעט' בלעדיים לירידים המפורסמים של פולין באותה העת וסחרו בעיקר בעורות, קמח, שומן בקר, שוורים, אריגים ו'במוצרים קולוניאליים' (על פי אחת הפרשנויות 'תבלינים'), שהובאו מאסיה והועברו לאירופה דרך הים השחור.

סביב אותן שנים, יש במקורות הפולניים אסמכתאות על מינוי מלכותי של יהודי חלמאי. ר' יהודה אהרון מחלם, התמנה על ידי המלך הפולני (אין איזכור שם), לגובה המיסים של מחוז חלם כולו וכאות הוקרה על יעילותו ותרומתו הכלכלית לאוצר המלכותי, התמנה אותו יהודה אהרון לרב הכולל (בימינו 'הראשי'), של הקהילות היהודיות שבמחוזות לובלין, חלם ובעלז. התפקיד היה מכובד במיוחד ואחד המינויים שהובילו להתפתחות האוטונומיה היהודית הגדולה בפולין, שתקרא לימים 'וועד ארבע הארצות'.

על פי אותו תיעוד ארכיוני פולני, תור הזהב של יהדות חלם, למרות שלא הייתה מהמובילות והמשפיעות בהיסטוריה היהודית, היה ממחצית המאה ה-15 עד מחצית המאה ה-18.

הקשרים הכלכליים ההדוקים מעידים, על פי אותם מקורות, שהיחסים ההדדיים בין בעלי ההון היהודיים לאלה הנוצרים, לא היו מהגרועים; המקורות ככלל לא מתייחסים לרובד העממי היהודי או הפולני. במקביל, מעידים הדוקומנטים על קיומן של תביעות משפטיות כנגד רופאים יהודיים כתוצאה מהאשמות שהוטחו נגדם על ידי משרתות פולניות, בעיקר בנושאים של סחיטה, ניצול מיני ומעשי אינוס. הפולניות נעזרו בממסד הכנסייתי המקומי בחלם כנגד אותם רופאים, והכמרים בדרשותיהם השבועיות, שילהבו את ה'עמך' הפולני העני, כנגד היהודים.

אולם מהלכי הכנסייה נגד היהודים, כווננו מעלה, למלך. ואכן, הממסד הקתולי 'שיחק' והשתמש בנשים פולניות מהמעמד הנמוך כמטרה פוליטית, לניגוח המלך במאבקה המתמשך נגדו. הכנסייה ניהלה תעמולה חריפה ונקטה לשון איומים, כדי לאסור על יהודי העיר

להשתמש כלשונה 'במשרתים פולניים'. הסינודים הכנסייתיים לאורך המאה ה-16, דרשו מהממשלה הפולנית ומה'סיים' הפולני להוציא צו מחייב, שיאסור על היהודים להיעזר בנוצרים גם במפעלים ובבתי החרושת.

המאבקים בין הכנסייה לפוליטיקה הפולנית של אותם הזמנים, הפכה כר להתנגשויות אלימות. פוגרומים ראשוניים, ידועים בהיסטוריה המקומית בשנים 1550, 1580 ו-1582. בהמשך, נודעו גזירות ת"ח (1648), שעברו כקו מחבר מנסיכויות מרכז אשכנז, מזרח אירופה בואכה אוקראינה, ליטא ורוסיה, בהם נרצחו 400 מיהודיה של חלם. על פי נ. הנובר בספרו 'יון מצולה', השחיטה בעיירה גורי, הייתה השחיטה בחלם. 'גורי', זוהתה על ידי ההיסטוריון שצקי בספרו 'גזרות ת"ח' (ראה אור בוילנה, 1938), כחלם, זאת משום שתי מילים בעלות תוכן אחד בשפות הסלבוניות – 'חולם' ו'גורא', פירושו 'הר'. (ההר של חלם, במשמעו האחר, אותה 'גורקה', גבעה מפורסמת בשולי העיר). הקטסטרופה האלימה, החלה עם פלישת הקוזקים לחלם, כסיוע לממסד הדתי המקומי במטרה לאלץ את הפוליטיקאים הפולנים לישר קו עם הכנסייה. הקוזקים שרפו מבני ציבור מלכותיים פולנים לצד בתי כנסת, העלו באש מוסדות חינוך יהודיים, חנויות ומקוואות וטבחו ביהודים שזוהו כעושי דבר המלך.

אלה ששרדו, נאבקו קשה להמשך חייהם וקיומם באזור. הנוצרים העירוניים, שהיו מאוכזבים משיקומה העיקש של הקהילה היהודית – והכמורה מנימוקה הפוליטיים, עשו יד אחת כדי לפגוע, לנשל ולסלק את היהודים שנותרו מתחומי הפלך. בשנת 1659, אורגן מבצע כלכלי בו נדרשו פרנסי העיר לסילוק היהודים מייצור משקאות חריפים ומכירתם, ענף כלכלי שהיה אז אחד המרכזיים לפרנסת היהודים – והכנסה בטוחה לכיסי הממשל. ואכן, מול העם והכנסייה, היו מלכיה של פולין, שומרי הקהילות היהודיות, משום תרומתן הכלכלית, נוכח תלותם ונאמנותם של היהודים למלך נותן צ'רטר ההתיישבות.

המפנה המקל היה במאה ה-18. בין השנים 1726-1739, כיהן בעיר כפרנס וכנאמן של 'ועד ארבע הארצות', יהודי בשם השל (לא טעות קולמוס). קשריו למנהיגות היהודית 'האירופית' וכחוליית קשר לממסד השלטוני הפולני של אותם ימים, חיזקו את מעמד היהודים בעיר למנגינת ליבה של הכנסייה המקומית - והיקף הונם ורכושם כסוחרים ובעלי בנקים ראשונים, התעצם. ככלל, סחר ויצוא, הפכו מקור פרנסה חשוב וקשר בין חלם לרוסיה. בעיר חי באותה התקופה חלם (חלמא) שלמה, מגדולי הרבנים בדורו, שבשנת 1777 עלה לארץ ישראל והתגורר בצפת. כ-50 שנה מאוחר יותר, בשנת 1827, התגוררו בעיר 1902 יהודים, ובשנת 1897, עמד מספרם על כ-7226 נפשות.

[הערת הבהרה: עד המאה ה-18, לא היו נהוגים שמות משפחה, כפי שאנו מכירים אותם. כדי לבדל בין האנשים נעזרו בשם האב (לדוגמא, שלמה בן יוסף), בתיאור המקצוע (יוחנן הסנדלר, משה הרופא) או שם העיר (חלם שלמה, משמעו היה שלמה מהעיר חלם)].

במפנה המאה ה-19, נמחקה פולין ממפת המדינות העצמאיות באירופה וחולקה בין אוסטריה, גרמניה (הנסיכויות הדומיננטיות לימים פרוסיה) ורוסיה. במאה השנים בין 1812 עד לשנת 1915, עברה חלם העיר לשלטון רוסי והחל עידן אותו אנו מכירים כ'רוסיפיקציה' של האזור המזרחי.

יהודים אשכנזים שהגיעו לתחומיה של חלם במחצית השנייה של המאה ה-19 מערים גרמאניות, תרמו לגידול מהיר בסחר בעורות (לא בהכרח בורסקאות ומלאכה זעירה בצידה), בפרוונות (מכירות לרוסיה הצארית כמשאב כלכלי ועשירי האצולה בעריה המובילות, בעיקר סנט פטרסבורג ומוסקבה) ונודעו כבעלי ממון בנקאי. מרביתם של אלה, בני משפחות בעלות רכוש והון, 'משכו' מזרחה, בחיפושם אחרי התרחבות עסקי ההורים והמשפחה המורחבת. פיצול סניפים משפחתיים והרחבת השפעה כלכלית ופיננסית היו אלמנט מוכר בין היהודים ונעשו בהיסמכות על נשואים משפחתיים, בניים, אחים, חתנים או מחותנים.

עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה, החליט הדומה (הפרלמנט) הרוסי לספח את נפת חלם לרוסיה בלי קשר לתוצאות המלחמה, על פי תכנית אב היסטורית. ההחלטה, למותר לציין, גרמה לסערת רגשות לאומנית בקרב הפולנים הקתולים המקומיים, שתורגמה מידיית למאבק באורתודוקסיה המזרחית הרוסית במובן הדתי-ממסדי. כשהמתרחבת הפוליטית גואה ונופלת לידיים לאומניות, גווינה האנטישמיים הדתיים הם ביכוריה הראשוניים.

כפי שצוין לעיל, אני שבה להזכיר, תור הזהב של יהדות חלם היה במאות המוקדמות, במה שההיסטוריונים מכנים ימי הביניים המאוחרים או הרנסנס המאוחר, לפני עידן ההשכלה, ולכך משמעות בהתפתחות הפלך והקהילה היהודית בו.

משתמע שהעיר הייתה מרכז תרבותי יהודי במאה ה-16 באזור. בחיבורו של ד"ר שמעון מילנר, שנוגד בחלם ובגר בה, ה-'געשיכטע פון די יידן אין כעלם', נמצאה רשימה של רבני העיר, אולם חוקרים עכשוויים מצאו בה אי דיוקים והשמטות, בהשוואה למקורות יהודיים וממשל פולניים מאותה התקופה.

בית הכנסת (המרכזי?), שהוקם בה במאה ה-17 על פי הדגם של בית הכנסת הישן בקרקוב, מוזכר בפרוטרוט במאמרה של רחל וישניצר על אדריכלות יהודית בין המאה ה-12 למאה ה-18, במקורות פולניים מופיעות רשימות של רבנים, אולם טוב, אין להם איזכור במקורות יהודיים והפרטים לוקים בחסר. בין הרבנים המוזכרים, עליהם יש למחקר ההיסטורי ביטחון בקיומם, נזכרים רבי שמעון אורבאך (1510-1513), רבי יהודה אהרון (1522), הרב אליה בעל-שם (נפטר בשנת 1583), הרב יצחק בן רבי מאיר הלוי, שהיה גם רבה של למברג והרב משה בן מאיר קצנלבוין (המאה ה-17, ללא איזכור תאריך). במאה ה-17 התחלפו בחלם רבנים

רבים, ששרתו קהילות אחרות בסביבה, בין אלה מלובלין, זמושץ', למברג וווילנה. המפורסם מכולם, כפי הנראה, חי בעיר במחצית המאה ה-18, ושמו היה רבי שלמה בן משה, המוכר בתולדות הספרות העברית כרבי שלמה כעלמא ('החלמאי', חלמא שלמה), מחבר הספר 'מרכבת המשנה', שעלה לארץ-ישראל, סביב שנת 1777 לצפת, אותו הזכרנו קודם.

אברהם בריק, כותב בהקדמה לספר להנצחת יהודי העיר - 'ספר זיכרון לקהילת חלם' - "...הקהילה בחלם גדלה באוכלוסין ובהשפעה, ובמחצית המאה ה-16 התבלטה בין קהילות פולין ותפסה מקום נכבד בין הקהילות הוותיקות ממנה - לובלין, קרקוב, לבוב ופוזנן...". על 'ועד ארבע הארצות' שניהל את יהדות פולין במאות ה-17-18, ממקום מושבו בלובלין, כתב - "...הודות לכינוסים, נעשתה לובלין למרכז מעצב את חיי היהודים והשפעתה הגיעה הרחק מתחום פעולתה. חלם הסמוכה ללובלין, תפסה מקום נכבד בפעולותיו של ה'ועד' שדיוניו הסעירו את העולם היהודי באותה העת. ...באותו הזמן חיו ופעלו בחלם אישים בעלי שיעור קומה רבי פעלים וגדולים בתורה ועיצבו את דמותה לדורות... רבנים, דיינים, פרנסים, שתדלנים, נאמנים, שמאים, בוררים, שליחים" - ... - כתיבה כוללנית, ללא סימוכין ממשיים שקשה לאמתם ולעמתם בעובדות היסטוריות.

בהמשך, מקדיש בריק באווירת נוסטלגיה פרק קטן תחת הכותרת "ראשוני הרבנים בקהילת חלם", על המאות ה-15 - 16 וכותב - "על הרבנים הראשונים, הידיעות מעטות ואף מעט זה מעורפל ולא נותנות לנו את האפשרות לרשום את הנחון... חלם, אכסניה של תורה הייתה". הוא מזכיר את רבניה האשכנזים, יוצאי המבורג (גרמניה של יום), מוסיף על הידוע ונכתב לעיל את רבי מאיר אשכנזי (1668), הרב שלמה זלמן, ראש הישיבה וראש בית הדין בקהילת חלם (ללא תיארוך), את הרב יקותיאל מלובלין, שעבר לחלם, המקובל הרב אליעזר פערלס (אלטשולר), הרב אליעזר ליפמן היילפרין, הרב מאיר כהן רפפורט והרב שלמה בן הרב שמחה כהן, כולם כיהנו תקופות קצרות במאה ה-16 וה-17, עובדה אמיתית שאינה עומדת לסתירה ההיסטורית, שאין אלה רבנים מהשורה הראשונה והמשפיעה בהיסטוריה היהודית במזרח פולין.

על תנועת החסידות והמוסדות הדתיים בעיר, כותב בספר הזיכרון ק. שמעון - "בחלם סבלו היהודים מתנועת פראנק, שעשתה שמות ביהודי פולין ובחלם הרגישו היהודים על בשרם את עלילותיהם".

(הפראנקיסטים היו מלשינים מהסוג המסורתי - הנוצרי של ימי הביניים, בכל הקשור להקזת דם ילדים נוצרים לצרכי פולחן יהודי). והוא ממשיך: "...ולכן מצאה החסידות בחלם תומכים לרוב, מאז החלה להתפתח במאה ה-18. גם בחלם התנהל מאבק בין החסידים והמתנגדים, אך היא (החסידות), שטפה וכבשה את הציבור היהודי בעיר". בנימת התנצלות מוסיף - "בחלם לא יכלו המוני היהודים לעסוק בתורה. הם היו טרודים בדאגות פרנסה ובהשגת

מחיה מיום ליום. מתוך לחץ ומצוקה כלכליים, פשתה הבורות ועמה הרגשת האפסות והנחיתות כלפי תלמידי חכמים. רבים לא ידעו קרוא וכתוב ולא הבינו אפילו את מובנה של התפילה, כל שכן לא יכלו ללמוד משנה וגמרא. כך הייתה להם ההרגשה המעיקה שאין הם יודעים לעבוד את האלוקים, ואין להם קשר ישיר עם בוראם.

החסידות שטענה לדבקות נפשית, עמעמה את הבורות בהקשר לקרוא וכתוב. ואכן, לפי המחבר, היה בה בחלם מרכז אוהד לחסידות הבעש"טית מהמאה ה-18 ועד מפנה המאה ה-20, למרות בקיעים שהתגלעו בתקופת ההשכלה. מרבית יהודי העיר, בני מעמד נמוך ונזקקים, אכן היו בורים מבחינת השכלתם. אלה מבין יהודיה העשירים של חלם, העסיקו מורים פרטיים לחינוך משלים לילדיהם והכשירו אותם לעולם האירופי של המאה ה-19 וראשית ה-20. לצד אלה קנתה את מקומה בקרב יהודי העיר חסידות קוזמיר, אך גולת הכותרת, היתה הקשר לחסידות בעלז. שתי חסידויות אלה, לא הכשירו בתי ספר ללימודי בנים (בנות הס מלהזכיר), למעט לימודי 'חדר' מסורתיים, להטמעת התורה והמסר התרבותי-מסורתי.

חסידות בעלז נודעה כאחת הדומיננטיות בפולין ונודעת באדיקותה, כמו גם בסגירותה, גם היום. על הקהילה הבעלזית במקום מושבה בחלם, אחת מהמפוארות שהיו בפולין והתרבות סביבה, כותב משה גרינברג בערגה רבה – "כאשר מעלים על הנייר את חלם עירנו, על עברה ההיסטורי המפואר, העיר שהוציאה מתוכה אישים דגולים בשטחים שונים כאומנות, מדע ופוליטיקה, לא תהא תמונה שלמה אם לא נכתוב ולו במעט על החיים הדתיים בחלם, עיר של חסידים ולומדים, מוסדות דתיים כמו 'תלמוד תורה' וה'שיבה' שאת חינוכם היסודי מצאו בהם הנוער מחלם והסביבה ובעיקר על חסידות בעלז. "השתפכות מאין כמוה על בית הכנסת והחיים סביבו, המולת הילדים ב'חדר', תיאור לפרטים של בית הכנסת ועושר הספרים בו, ארון הקודש המפואר, הליכוד החברתי, האחדות הקהילתית, מוסדות העזרה ההדדית, מסירות אמיתית בין אדם לחברו... – ואז נסוג בו משטף התיאור... "אמנם למראית עין שררו אחווה ורעות בין כל מיני החסידים בעיר, אבל הורגשה בכל זאת מעין התנשאות, התבודדות שגבלה עם שמינית של גאווה, בין חסידי בעלז לבין כל החסידים האחרים בעיר חלם."

הברחתו של הרבי מבעלז מחופש לאישה מחלם עם הכיבוש הגרמני את פולין אחרי פרוץ מלחמת העולם השנייה, הוגדרה לימים 'נס'; אבל החסידות עצמה על מאמיניה, חרבה. על אלה מבכה גרינברג - "חרב, שומם היום, אין יותר יהודים ברחוב ההומה, כמו שאין עוד בכל העיר כולה. נורו, נשרפו, נקברו חיים, ולא הובאו לקבר ישראל; בית הכנסת דחסידי בעלז, שתמיד אורו האיר את כל הסביבה – חשוך, שומם, חרב. אלפי הספרים שבתוכו נשרפו, אין זכר לכל אלה."

מעט מאוד ידיעות מוסמכות יש על החיים היהודיים בעיר במאה ה-19. לא מצאתי מסמכים ארכיוניים פולניים, גם לא איזכור בספר הזיכרון. הכותבים בו, מעט בניה ששרדו את השואה, מי במקומות מחבוא ביערות סיביריים או במחנות הריכוז, התייחסו בכתביבתם לחלם שלהם, עברה הקרוב שהיה חלק מילדותם ונערותם, זו שנמוגה עם הכיבוש הגרמני.

הדגש בכתביה הושם לחיים מלאים, עניים אמנם אבל תרבותיים, שנאבקו תחת משטרים פולניים עוינים, מול משטמה של כנסייה וחינוך קתולי אנטישמי, ובעיקר כנגד הרובד החברתי הנמוך הפולני, איתו התחככו ברחוב, באו במגע במתן שרות או קבלת שרות בכל הקשור למלאכה הזעירה, מסחר ובשוק. האצבע המאשימה לא הפכה קולקטיבית אלא על פי ציטוט מדבריו של ב. בינשטוק, בספר הזיכרון: "כנגד ממשלות פולניות-פשיסטיות... חלם נאבקה בשיניה ובציפורניה בהתקפות הקשות בגזרות המרובות ובצווי הממשלות, שמטרתם הייתה להתיש את כוחם של יהודי חלם ומוסדותיהם, שהוקמו במסירות נפש ובדבקות אין קץ."

שמואל וינר, כתב על ההירואיקה של יהודי חלם בפרעות 1905: "... השתדלנות של מנהיגי העיר לא עמדה מול אנשי הצאר, אבל הצעירים לא ישבו בחיבוק ידיים... כוחות ההגנה מה'בונד' והסומיאליסטן - טעריטאיאליסטן, התארגנו על מנת לפגוש את כוחות הרשע הרוסיים... הפגנת הגבורה היהודית ומסירות הנפש - קודמיהם של לוחמי הגיטאות מול הנאצים 40 שנה מאוחר יותר, הביכה את משטרת השלטון..."

העובדה ההיסטורית היא שפרעות לא היו והן פסחו על העיר. כדי להעצים את ההירואיקה, הצניע וינר את העובדה במשפט ארוך שבסופו נכתב... "פרעות באותו יום בחלם לא היו. היום הפך לנו מיגון לשמחה."

י. מילנר (אחיו של שמעון מילנר היסטוריון) מבקש להדגיש את חשיבותה של חלם כשהוא נתלה בדמויות תקופתיות. ביקורו של הצאר ניקולאי השני בה (אין תיארוך), עת קבע בעיר הגדוד ה-56 של חיל הרגלים הרוסי את מושבו ומעט אחר כך מספר על ביקור מורגנטאו, יועצו של הנשיא האמריקאי וילסון ואביו של מורגנטאו שר האוצר של רוזוולט, בבית הכנסת היהודי בחלם, ב-9 באוגוסט 1919. פנחס לרר באותו ספר הזיכרון ליהודי חלם בפרק על 'דמויות ומראות', מפנה זרקור קצר, לקוני ומעט אירוני על היהודים ה'אחרים', המשכילים והעשירים. הוא מאזכר שני שמות בלבד ושלושה בתי עסק:

הצלמנייה של האחים רוזנבלט "ממשכילי העיר, שגידלו שערם כהללו של שפינוזה, מגבעת רחבת שוליים, עניבת אמנים, ועל הכתף - גלימה שחורה מתנפנפת". "...ומשם פנינו לחנות הפרוות של שייך. שם בעל החנות הוא שייך, יפה, ויופי שוכן בביתו. הבנות לבית שייך, הן שם דבר ליפני-נשים בעיר". "...אנו עוברים על יד בית המרקחת, המבריק בשפע הצנצנות, צלוחיות ובקבוקים על המדפים. פסלו של אל הרפואה, מעורטל בחצי גופו העליון, מגילה

מגוללה בימינו ובשמאלו גביע זהב, ונחש עקלתון, מתפתל מסביב למוט, לשונו השסועה מפעפעת מתוך לועו הפעור. זר לי בית זה, והוא מטיל עלי אימה משום חובת גלוי-ראש ולשון עכר"ם".

הזכרנו את מוסדות חינוך יהודיים, אבל ב'חדרים' המסורתיים, כולל ה'שטיבעל' של חסידות בעלז, למדו הילדים עברית ופולנית, שונה מהקהילות היהודיות המובילות בפולין בהן שפות הלימוד היו עברית כלשון קודש ויידיש.

בית הספר העממי האידי היה המוסד החינוכי הממוסד הראשון בחלם, ונוסד ב-1918 ביזמתה של מפלגת 'פועלי ציון' ובעזרת ה'בונד'. שפת הלימוד הייתה יידיש. השפה העברית וידיעת ארץ ישראל היו בין לימודי החובה. רמתו הכללית הייתה מספקת, אבל לא גבוהה. תלמידיו נמנו על השכבות העניות בקהילה. ההורים לא יכלו לשלם, אף לא שכר לימוד מינימאלי והתקציב הורכב מתרומות וסיוע ששלחו יוצאי חלם מעבר לים, בעיקר מדרום אפריקה וארה"ב. בשנת 1924 נקרא איש חינוך מקרקוב לשמש כמנהל, בניסיון להעלות את רמתו הכללית. סגל המורים התחלף לבקרים ושינוי לרעה בתקציב בית הספר בשנת הלימודים 1930/29, העמיד את המפעל החינוכי כולו בסכנה. הקשיים הפיננסיים החמירו ובית הספר נסגר, לא לפני שהוקם 'בית ילדים', כמענה זמני. שתדלנות חלמאים מעבר לים הביאה בקיץ 1938 להנחת אבן פינה לבית ספר מסודר. הבנייה החלה ושלד הבניין הוקם, אבל ב-1 בספטמבר 1939 נטרפו כל החלומות והמטרות הנעלות.

הגימנסיה היהודית בחלם הייתה ידועה בשם 'הגימנסיה ההומניסטית שע"י הקהילה היהודית' ונוסדה בשנת 1918. המצב המעורפל עם קבלת העצמאות הריבונית של פולין, הביא הורים יהודים דאוגים להקים בית ספר תיכון לאומי עם דגש יהודי, שיקלוט תלמידים ותלמידות לא רק מחלם, אלא גם מהסביבה. שפת הלימוד הייתה פולנית ותנועות הנוער קנו שבת במוסד ולימדו עברית, היסטוריה יהודית ותנ"ך. ליד הגימנסיה התקיים חוג לספרות, שלקחו בו חלק גם תלמידים יהודיים מבתי ספר אחרים בעיר. בוגרי הגימנסיה היו מקור גאווה לקהילה כולה, אבל לנוכח מדיניות ה'נומרוס קלאוסוס' שהונהגה בפולין, חיפשו את עתידם האקדמי במערב אירופה, דרום אפריקה וארה"ב.

החינוך העל יסודי בעיר התבסס על 2 גימנסיות, פולנית ועברית. "...בראשונה למדו רק עשרות אחדות של יהודים, בעיקר בני עשירים או בני מזל שהוריהם היו מקורבי וזאת משום ה'נומרוס קלאוזוס' שהוגשם הלכה למעשה וסתם בן דת משה לא נתקבל. הגימנסיה העברית שכנה בביתו הפרטי של אחד מפרנסי העיר ושכר הלימוד היה גבוה ואפשר רק לבני העשירים שבעיר ללמוד".

בית ספר עברי של רשת "תרבות", הוקם בחלם בשנת 1932 על ידי קבוצת עסקנים ובראשם יוסף רולניק. בית הספר סונף לרשת בתי הספר 'תרבות' בפולין, שמרכזתה היה בוורשה וזכה להכרה ממשלתית פולנית. ההתעניינות הייתה רבה והעסקנים חיפשו אחר מקורות כספיים כדי להרחיב ולחזק את החינוך העברי - לא התורני - בחלם. הקושי העיקרי היה במציאת מבנה ואכסניה מתאימה שתמלא אחר הדרישות של משרד החינוך הפולני. הקושי האחר, היה מציאת סגל איכותי כפי שרצו מקימיו. לבסוף נמצאו מורים "קנאים לארץ ישראל ולשפה העברית, בעלי טוהר מידות, מסורים ללא גבול לתפקידם הציבורי. הייתה בהם שורשיות יהודית בעלת השלכות עדכניות והזדהות עם הרעיון הלאומי-ציוני". בית הספר לא הספיק במשימתו החינוכית-ציונית-לאומית. ב-02 בנובמבר 1939, פרצו את דלתותיו מליציות של הגסטפו וחסלו למעשה את העשייה הציונית בחלם, שהייתה בחיתוליה.

בקהילה היו מספר ישיבות לא מהבולטות וכמובן לא מהנחשבות בחלק זה של פולין היהודית, למרות קיומה של חסידות בעלז; בית הספר הדתי לבנות היה ברמה נמוכה, וסניף של טא"ז - ארגון הבריאות היהודי שאיגן תחרויות הגיינה בין בתי הספר, הגיש עזרה רפואית חינם וניסה להקנות לקהל הצעיר בסיס ידע ברפואה מונעת - בין היתר כיצד להתמודד מול מחלות מדבקות, כולל מחלות מין. אבל כל אלה, התבטלו מול מרכזים יהודיים אחרים - ומול האופי המעשי והכלכלי של העיר.

גם התנועה הציונית בחלם, לא פרצה גבולות ולא קנתה לה שבת, מקום משמעותי, חיוני, כפי שהיה במרכזים יהודיים הסובבים לה.

פעילות התנועה הציונית ערב מלחמת העולם הראשונה (1914), הייתה מוגבלת בהיקפה ולדברי ק. שמעוני בספר הזיכרון - "ניצנים נראו מעט יחסית מעל פני השטח, אולם היו ראשוני חלוצים מחלם בארץ ישראל" ... והוא מודה - "...לא היה קל להביא המונים לידי התעוררות ציונית ובהתחלה היו יחידי סגולה, אשר מתוך התבוננות במאורעות הזמן וחרדת ליבם למצבם העזוב של צעירי העיר, באו לידי מסקנה, שרק חינוך לאהבת ארץ ישראל, הם שיצילו את הנוער בחלם. ... אחת הסיבות למיעוט הציוני הייתה בזה שהיהודים בחלם היו שקועים בראשם וברובם בענייני פרנסה ובמאבק קשה לקיומם. הסיבה השנייה, הייתה אדיקותם. אמנם כולם התפללו 'ותחזינה עינינו בשובך לציון', אולם העלייה לארץ ישראל הייתה בעיניהם כבשורת משיח שקר, והם ניסו בכל כוחם לדכא אותה." המצב לא היה שונה במהותו לקראת מלחמת העולם השנייה.

ובכל זאת התארגנו בחלם מועדונים של התנועה הציונית - ה'בונד', הראשון להיווסד בעיר בשנת 1905, מיקד את עיקר פעילותו במאבק מול המשטר הריאקציוני והאנטישמי בפולין. עד לכינונם של תאים ציוניים במחצית שנות ה-20, עסק ה'בונד' במאבק על זכות העבודה של הפועל היהודי, הטבת תנאי עבודתו וסביבת עבודתו,

ובטיפוח יסודות עזרה הדדית לאו דווקא באמצעות מוסדות הדת בקהילה. כשנציגו החלו לארגן שעורי ערב להשכלת מבוגרים, חששו פרנסיה הדתיים של הקהילה מהתוצאות, בעיקר משום שמעט נערות יהודיות ביקשו להצטרף. גם קיומן של הרצאות ודבון למעורבות חברתית חילונית, נראתה למנהיגים הדתיים כפלישה למחוזותיהם וערעור סמכותם.

'הסתדרות החלוץ הכלל-ציוני', התארגנה סביב 1921, אבל אין לנו אינפורמציה למעט קיומה;

'מפלגת צעירי-ציון', התארגנה סביב שנת 1926 ועסקה בעיקר בגיוס כספים לקק"ל והקמת ספרייה עברית. בין ראשוני העלייה השלישית נמנו גם פועלי בניין מחלם (אין פרטים מזהים קונקרטיים).

מפלגת 'פועלי ציון שמאל', החלה את פעילותה בעיר "במעטה חשאי" בשנת 1916, על פי עדותו של שמואל שרגל, תחת הכיבוש האוסטרי - הונגרי. כמפלגה, לקחה חלק בבחירות שנערכו בעיר בשנת 1919, בחירות שעסקו בסכסוך הגבולות בין פולין לאוקראינה ובבחירות ל'סיים' בשנת 1928. בין לבין צעדו צעיריה של חלם במצעדי האחד במאי, לצד אנשי ה'בונד' ונאלצו לרדת למחתרת, כתוצאה מפעילות הצבא האדום בעיר. שנות ה-30 הוקדשו לעניין ארץ ישראל, אך בעיר נאבקו היהודים נושאות באנטישמיות פולנית שהייתה תחת השפעה אוקראינית. המפלגה הקימה תנועת נוער, פתחה ספרייה להשאלת ספרים שמרכז נושאם הייתה ארץ ישראל, ארגנה שעורי ערב לפועלים, חוגים דרמטיים, מקהלה וארגוני ספורט. יש אומרים שצעירים יהודיים ציוניים ביקשו לקחת חלק במכבייה היהודית בפלשתינה ויש טוענים, כבסיס לפעילות חשאית, התנגדות בכוח הזרוע והנשק מול האנטישמיים באשר הם.

המפלגה הרביזיוניסטית התארגנה ופעלה בין השנים 1932-1939. שיתוף פעולה בין הרביזיוניסטים וברית יוסף טרומפלדור (בית"ר), הציע לצעירים התארגנויות צבאיות חשאיות, אימונים בנשק וקורסים צבאיים על פי מסורת ז'בוטינסקי. תנועת בית"ר בנתה עצמה על הנוער המרדני שגדל בצפיפות של חלם ולא הסתדר עם המסרים או לא מצא את מקומו החברתי בתנועה הציונית החלוצית. על פי עדותו של יהושע זילבר, מתוך ספר הזיכרון, "קסם לצעירים הרעיון הצבאי והמשמעת הצבאית... ההסתה נגדנו וחיצי הלעג, השפיעו השפעה הפוכה. הנוער זרם אלינו ביתר שאת ופעילותינו התחזקה... השתדלנו שחברינו יקבלו הכשרה צבאית וחינוך גופני, אבל (השתדלנו) שיביעו בהליכותיהם החיצונית הכרת אצילות עתיקה, היונקת במישרין ממעיינות הגבורה והמלכות, ההדר והגאווה של ימי קדם."

פעמיים ביקר זאב ז'בוטינסקי בחלם; בשנים 1933 וב-1936. בשהותו השנייה בשנת 1936, הפכה חלם היהודית "להפגנה עצומה למען הרעיון הציוני". ההתעוררות הפוליטית הובילה

את צעירי בית"ר חלם לארגן את החרם נגד בעלי הקולנוע בשנת 1937, בשל הקרנת סרטים גרמניים. תחת השפעת ביקורו בעיר, עלו לארץ ישראל צעירים ספורים, שלקחו חלק בפעילויות האצ"ל לפני קום המדינה. כך ניצלו מהתופת הנאצית.

'החלוק' מצא עצמו מאוחר יחסית בעיר, רק בשנת 1930. צעירים מבני העיר עברו הכשרה לקראת עלייתם לארץ. בינתיים עסקו בהפצת השפה העברית, שהיה תהליך איטי להחריד ומנוגד לדעת החסידים שראו בשפה את קדושתה. נוער החלוק, עסק באיסוף מגביות למען ההתיישבות החקלאית, שהייתה זרה ליהודי העיר שמצאו פרנסתם בקושי וביכוחים אידיאולוגיים מול זרמים אידיאולוגיים, בעיקר מול צעירי בית"ר. הסניף הושפע מהמצב בפלשתינה, הוויכוחים הפנימיים בהנהגת התנועה הציונית ומתן - נכון לומר אי מתן, סרטיפיקטים לעלייה על ידי הבריטים. אחרי שנים של ציפייה הגיעו בשנת 1935, 2 סרטיפיקטים בלבד והחל ויכוח פנימי מר למי ימסרו. התנועה נלכדה למערבולת המלחמה - ונעלמה.

תנועת 'השומר הצעיר', אין תיארוך להתארגנותה בעיר, הייתה קטנה מספרית. צעיריה ראו עצמם ציוניים-מהפכנים וקיבלו לשורותיהם מצטרפים חדשים רק אחרי בירור וסינון. על פי פנחס גולדמן, בספר הזיכרון של חלם, "הקבוצה קיבלה לשורותיה את הנוער הלומד והמשכיל". שוב בידול בחברה היהודית.

המפלגה הקומוניסטית התגבשה בעיר בשנת 1920, אך מרכזתה ומוסדותיה היו בעיר למברג. מספרית לא הייתה זו מפלגה גדולה. חברה ניסו לעניין את יהודי העיר בפעילות תרבותית, בהתארגנות כלכלית ומקצועית, חשיבותם של איגודים מקצועיים, ארגון שעורי ערב למבוגרים וערבי ספרות. בעיני היהודים המקומיים, העניים וקשיי היום, נראו מסריה בלתי מובנים - ועשיריה היהודיים, חיו מחוץ להישג ידה.

לצד התנועות החלוציות והמפלגות הפוליטיות, התארגנו החוגים הציוניים הדתיים.

התנועה הציונית הדתית, התחלקה בחלם בין 'המזרחי' (הקמה בשנת 1925), 'צעירי המזרחי', 'השומר הדתי' (סביב שנת 1928) ו'ברוריה' (אין תיארוך), 'אגודת ישראל' (שנת 1930) ו'צעירי אגודת ישראל'. כוחה של 'אגודת ישראל' היה בעיקר באחזקת מוסדות הדת, בתי התפילה, שמירה על צביון וצווי מסורת, מוסדות כשרות, שחיטה, הקמת מקוואות ועניני קהילה (בריתות וקבורה).

דרשותיהם של הרב שמואל מוהליבר והרב ריינס ממנהיגי הציונות הדתית בפולין, העמידו בפני יהודי חלם את הדילמה שבין דת במשמעה קיום מצוות בכל מחיר - ומצוות ישוב ארץ ישראל. וויכוחים קולניים נשמעו סביב בתי הכנסת ובתי המדרש בנושאים של הגשמה או מסורת.

חברות ומוסדות צדקה וחסד פעלו בעיר, כבכל מקום בו הייתה קהילה יהודית. מכיוון שרוב-רובה של הקהילה הייתה ענייה ולפרנסתה עסקה במסחר זעיר, תיווך, והמכונה 'לופט-גישיפט' (עסקי אוויר), היה צורך קבוע בפעילות תומכת ומסייעת.

בין מוסדות הסיוע המרכזיים יש להזכיר את 'לינת צדק' – שמטרתה הייתה להגיש עזרה רפואית לחולים עניים; שליחת רופאים לבתיהם של נזקקים ומתן תרופות ללא כל תשלום. באמצעות תרומות חברים, נקנו ונתנו מכשירי ריפוי, מודדי חום, מזרקים וכיוצא באלה ונשלחו שומרי לילה לבתי החולים ובתי הזקנים. רופאים יהודיים, התנדבו לתת שירות, חנם אין כסף. במלחמת העולם הראשונה, משהתפשטו ברחובותיה הצפופים של קהילה וכתוצאה מכך בעיר מגפות ביניהם טיפוס וכולירה, היו ידי הרופאים ואנשי הסיוע מלאות עבודה.

חברת 'ביקור חולים', פעלה בעצה אחת עם 'לינת צדק'. גם היא סייעה לחולים עניים בתשלום לרופאי בית, קניית תרופות ובהשאלת כלי ריפוי, בין אלה הפופולאריים, כוסות רוח. החברה ארגנה ערבי התרמה ובשנות ה-30, כשמצב הביטחון האישי בקהילה התערער מול אלימות הפולנים, התארגנו מתנדבים לשבת עם הילדים בבית בשעה שההורים יצאו לעבודתם.

'הכנסת כלה', היה ממוסד קהילתי מאז ימי הביניים. העזרה לכלות שאין ידן משגת נדונה או קניות בסיסיות לביתן העתידי, היה לשם דבר גם בקהילות הנוצריות, שהחלו לחקות את המצווה היהודית.

'מעות חטין', עזר למשפחות לקראת פסח. העזרה הייתה נקודתית, עונתית וחד פעמית. בתקופה שלפני פסח קנו העשירים בקהילה כמות מצות גדולה מהנדרש ותרמו אותן לנזקקים. פן אחר היה מפעל לחלוקת עצים, כבול ותפוחי אדמה, הכנה לקראת החורף הקשה.

'בית לחם', מזכיר קצת את המבצעים הנערכים בזמננו למען נזקקים ומובטלים. חברי האגודה היו עוברים בין הבתים העשירים ואוספים חלות, דגים, בשר ותפוחי אדמה ומחלקים לנזקקים על פי רשימות שקיבלו מראשי הקהילה. בתקופת מלחמת העולם הראשונה, תפס הארגון תאוצה, משום שמצב היהודים בעיר הדרדר מאוד. המלחמה סגרה אפשרויות עבודה, מספר המובטלים האמיר והדרישה לתבשיל חם, התעצמה. תופעות של בתי תמחוי, הפכו עניין שבשגרה.

'הכנסת אורחים', 'מלביש עירומים' ו'אחיעזר', היו ארגונים פילנתרופים מקובלים בקהילות היהודיות.

כך גם בחלם. 'הכנסת אורחים' הייתה קשורה למעבר יהודים בין מוקדי עבודה מחוץ לעיר והיה צורך לארגן להם מקום לינה ואוכל כשר. 'מלביש עירומים' היה קשור לסיוע בהלבשה והנעלה לפני החגים ובעיקר לקראת החורף הפולני ו'אחיעזר' חלש על שירותי החברה קדישא לעניים ונזקקים.

'מושב הזקנים' (בית האבות המקומי), ובית היתומים, שנוסד לפני מלחמת העולם הראשונה, אורגנו באמצעות תרומות. הקהילה סבסדה ויוצאי חלם בקהילות שמעבר לים שלחו סכומים נכבדים להחזקה נאותה ולתפעול שוטף של המבנים בעיר.

ארגון 'ויצ"ו' הקים סניף בעיר בשנת 1926. ההתארגנות נעשתה על ידי נשים תומכות התנועה הציונית ועיקר מאמצייהן היה בתחום ההתנדבות לעזרת השכבות המאוד חלשות. עד שנת 1939, עסקו הנשים באיסוף תרומות לחלוקה פנימית בין מעוטי היכולת ובארגון ערבי מודעות לגורלה של הקהילה הענייה.

בחלם יצאו לאור שלושה עיתונים (מקומונים) בידיש: 'כעלעמער שטימע', 'כעלעמער פאלקס-בלאט' ו-'כעלעמער וואכנבלאט'. לכל אחד מאלה, קהל יעד ומינויים שלו. בשנת 1924 הופיע העיתון הראשון 'אונדזער שטימע', שבועון דמוקרטי ובלתי מפלגתי לספרות, שהפך שנה אחר כך, בשנת 1925, ל'כעלעמער שטימע'. לזה האחרון הייתה התפוצה הגדולה ביותר בחלם וכמובן ההשפעה. השניים האחרים החלו להופיע בשנת 1930.

מוורשה הגיעו לעיר שפע עיתונים נוספים, ביניהם האידיים 'היינט', 'ממאמענט', 'אונדזער אקספרס', 'פאלקס-צייטונג', אבל גם בפולנית, ברוסית ובגרמנית. 2 מאלה הפולניים, בספר הזיכרון מוזכר בשמו אחד בלבד, ה-'זווערציאדלא', היה עיתון אנטישמי, בעל מסרים עוקצניים חריפים במיוחד. הארגונים הציוניים ותנועות הנוער, הוציאו לסירוגין ביוליטינים, על פי אירועים קהילתיים או צורך בהפצת מידע.

כאמור, בין המלחמות היו בחלם כ-15,000 יהודים, כמחצית מכלל אוכלוסייתה.

- העובדה של היותה מרכז כלכלי משגשג ממסחר בבעלי חיים, ייצור ומסחר של עורות;
- העובדה שבעיר פעלו שלושה בנקים יהודיים, בתי דפוס, בתי חרושת לבירה ולמשקאות תוססים קלים בבעלות יהודית;
- העובדה שהיו בתחומה ממגורות דגן בבעלות יהודית;
- העובדה לקשר עם ממסד ממשלתי ומרכזי כוח כלכליים ברוסיה, מלבד הקשר למוקדים הכלכליים בוורשה;

- העובדה לעושר ונהנתנות 'בורגניים' באמות מידה אירופאיות, חרף היותם יהודים, הדגיש עוד יותר למרות התרפקות ספר הזיכרונות שחוזר על עצמו ומדגיש על פי כותביו את שבכל זאת חסר היה בה.

ככלל, לא בלט בה מרכז אורתודוקסי מרשים במאה ה-19 או ראשית ה-20, כפי שהיה בערים המובילות בפולין והקהילה בחלם הייתה קטנה ושולית. עברה היה (אולי) לתפארת במושגים של המאות ה-15-16, אבל הישרדות כמרכז משפיע, לא התקיים בה. כתוצאה מכך וכפועל יוצא לפעילות הכלכלית הענפה של יהודיה האמידים, למרות אי החשק של ניצולי השואה בני העיר להודות בכך, הפכה חלם היהודית במושגים שלנו ל'ארצית' וממש לא חשובה.

מלחמת העולם השנייה

חלם הייתה בתוך מה שהוגדר בכיבוש נאצי כאזור ה- גנרלגוברנמן (Gouvernement General). הגרמנים כבשו את חלם מיד עם הפלישה לפולין בתחילת ספטמבר 1939, נסוגו ממנה ב-25 בספטמבר 1939 מפני הסובייטים, אך שבו אליה ב-9 באוקטובר 1939 על פי הסכם ריבנטרופ-מולוטוב. עם נסיגת הסובייטים לפולין המזרחית נלוו אליהם מאות מיהודיה, שנתקלו על הגבול המפריד בין המדינות באכזריותם הנקמנית של האוקראינים. אלה שלא היה ברשותם כסף או תכשיטים לשיחוד שומרי הגבול האוקראינים, נרצחו מיד. אלה שהיה ברשותם זהב, שווה כסף או יהלומים, רוכזו בצידי הדרך ורכושם נלקח מהם. האוקראינים התעללו ואחר כך רצחו בדם קר את מי שחפצו במותם. מעטים הצליחו לעבור לצידי השני של הגבול, לרוסיה ונשלחו לסיביר.

ב-1 בדצמבר 1939 הורה המפקד הגרמני הממונה על חלם, פישר, לראש הקהילה היהודית א' בידרמן, לרכז 2,000 גברים יהודים בגילאי ה-60-16 בכיכר השוק. כמה מהם נרצחו במקום, והיתר הובלו להרוביישוב (Hrubieszów). כ-1,000 נרצחו בדרך. האחרים אולצו לחצות בשחייה את נהר הבוג (Bug) הקפוא, ומרביתם טבעו. רק כ-150 מהיהודים שרוכזו בכיכר, הצליחו לשוב מאוחר יותר לעיר.

במהלך חודש דצמבר 1939 נתמנה בעיר יודנראט שמנה 10 חברים, בראשו עמד י' פרנקל, אך עדיין לא הוקם גטו. בסוף אוקטובר 1940, 10 חדשים לאחר מכן, הוקם הגטו בחלם על פי הנוסח הקבוע של הגרמנים. העברת היהודים לאזור המתוחם נמשכה עד סוף מרס 1941, תוך שהגרמנים מחרימים רכוש ומטילים תשלומי כופר גבוהים על אלה מבין הסוחרים שיכלו לעמוד בתשלומים - ועל היהודים כקהילה. בסוף 1941 נסגר הגטו לתנועה דו סיטרית, ועל שעריו הופקדה שמירת שוטרים גרמנים ופולנים. כבגטאות אחרים, הוקם 'שירות סדר

יהודי' שמנה 150 איש. מי שכונה בתואר המפוקפק "דער יידישער קומיסאר" (המפקח היהודי), היה יהודי בשם פנחס'לה - שסייע לגרמנים בביצוע האקציות.

ב-11 ו-12 במאי 1942, הובאו לגטו בחלם כ-2,000 יהודים מסלובקיה (Slovakia). בחג השבועות, כ-10 ימים אחר כך, ה-21-23 במאי 1942, נערכה האקציה הראשונה. אז גורשו מתוך הגטו כ-4,300 יהודים, מקומיים ופליטים, למחנה המוות סוביבור (Sobibor). לפני שהתאוששו יהודי הגטו מהמכה הראשונה, נחתה עליהם האקציה השנייה. ביוני 1942 גורשו עוד 600 יהודים מגטו חלם לסוביבור. אלה שנותרו בגטו חיו על זמן שאול, תוך אירועים אלימים יום-יומיים. רבים מהם נורו ברחובות ובבתים והיו ביניהם שהותקפו באכזריות. ב-5 באוקטובר 1942, נשלחו עוד כ-1,000 מיושבי הגטו לסוביבור. ב-27 וב-28 באוקטובר 1942 נערכה האקציה הרביעית, בה גורשו כ-3,300 יהודים מהגטו, מקומיים ופליטים, הפעם הם נאלצו לערוך מסע רגלי בקור ובשלג לוולודווה (Włodawa). מרביתם נרצחו בדרך, והמעטים שהגיעו לוולודווה, גורשו משם לסוביבור. האקציה הסופית התרחשה ב-6 וב-7 בנובמבר 1942. הפעם גורשו, שוב לסוביבור, שאר יהודי גטו חלם, כ-4,000 איש במספר. כ-3,000 יהודים נורו במקום הריכוז. 150 שוטרי 'שירות הסדר היהודי' נרצחו בסמוך למטה הגסטאפו בעיר, כדי שלא יהיה מי שיוכל למסור נתונים או פרטים על שנעשה בגטו היהודי או על פעילות הגרמנים. 50 פועלי כפייה יהודים ששרדו אחרי אקציה זו, גורשו לסוביבור בינואר או בפברואר 1943, פרטים מדויקים יותר אין, גם לא ב'יד ושם'. צעירים בני חלם שהיו חברים בחוגי השמאל, הצטרפו ליחידות פרטיזנים שהתארגנו ביערות סביב העיר, איזכור לכך נמצא בספר הזיכרון לקהילה.

כשבאנו לבדוק את שארע במלחמת העולם השנייה בעיקר מול מקורות 'יד ושם' ועדותם הפרטנית של בני העיר שניצלו מהתופת ב'ספר הזיכרון לקהילת חלם', הופתענו על וממרכזיותו של מחנה ההשמדה סוביבור בחיסול יהודיה של חלם.

על סיפור קהילת חלם תחת הכיבוש הנאצי עד חיסולו המוחלט של הגטו בשנת 1942, ניתן למצוא בהרחבה ב'ספר הזיכרון לקהילת חלם', כפי שהוציא ארגון יוצאי חלם בישראל וארה"ב, בשנת 1981.

ביולי 1944 הוכרזה בחלם הרפובליקה הפולנית הנוכחית. לאחר מלחמת העולם השנייה עבר הגבול בין פולין לברית המועצות בסמוך לעיר, קילומטרים אחדים מזרחית לה. בשנת 1975 הוקם באופן רשמי מחוז חלם ומנהיגיה המקומיים קיוו לקשרים בונים עם המרכז השלטוני בוורשה, כפי שהיה היסטורית. מאז התפוררות בריה"מ לשעבר זה גבול פולין - אוקראינה.

שארית הפליטה מבין יהודי העיר, ששרדו את התופת, שבו וחזרו לעיר פולנית מרה, מקצינה דתית ואנטישמית, שהיו ונשארו בה משתפי פעולה עם יחידות ס.ס. למיניהן. היו בין תושביה הנוצרים שמיקמו עצמם בבתי יהודים והיו שהשתלטו עם עזיבת הגרמנים על רכוש יהודי. המעט שהגיעו ממחנות ההשמדה, הכפייה או מרוסיה – נתקלו ביחס מאד עוין ובעיקר אלים עד כדי איומי רצח מצד המקומיים. אלה המשיכו נדודיהם לכיוון מרכז אירופה, בעיקר למחנות העקורים בגרמניה, בתקווה למצוא ניצולים מבני משפחותיהם או הקהילה ככלל. מאז המחצית השנייה של שנות ה-40, נכון גם להיום, לא גר בעיר אף לא יהודי אחד.

בתקופתנו –

על פי ההסדרים שיש לפולין בשוק האירופאי, עם הצטרפותה אליו, מהווה חלם את נקודת הגבול המזרחי של השוק האירופאי, ונקודת מעבר חשובה לייצוא ולייבוא עם מדינות ברית המועצות לשעבר.

עובדה זו מעלה את חשיבותה הכלכלית של חלם כעיר סחר בקצה המזרחי של האיחוד האירופי. מעבר הגבול פולין-אוקראינה בסמוך לה הוא מהעמוסים ביבשת למעבר סחורות בין האיחוד האירופי והגוש הסובייטי לשעבר. בהתאם לכך, מנסים פרנסי העיר בשנים האחרונות לבסס את מעמדה הכלכלי על ידי משיכת משקיעים זרים מהמערב וצופים שעובדת היותה של פולין חלק אינטגרלי מהאיחוד האירופי תיתן דחיפה לפיתוח העיר, כמו לפולין כולה. תכניות ומעשים אלה מחזירים את הגלגל ההיסטורי אחורה. מקבלי החלטות בעירייה המקומית כיום, מחקים בדיוק את אותם מהלכים של קודמיהם במאה ה-19; קישור ומינוף האלמנט הכלכלי, הפיננסי, לטובת הממשל המרכזי בוורשה.

בינתיים, מדשדשת העיר. תושביה רדומים משהו וחיים בעבר, פיתוחה מתעכב ותחנת רכבת בודדת הייתה, נותרה והינה השער דרכו יוצאים צעיריה בחיפוש אחר עתידם בעיר הגדולה ובעיקר ברחבי אירופה. יוצאים – ולא חוזרים.

בחיפושי אחר מקורות, נתקלתי בספרו של משה צאנין, תל-עולם: מסע על פני 100 קהילות נחרבות.

בעקבות משפט אייכמן בשנת 1961, עם התעוררות הרצון לדעת יותר על השואה שכילתה שליש משורשינו היהודיים, בעיקר בקרב הדור הצעיר בישראל, יצא צאנין, עיתונאי וסופר אידי, לפולין במטרה לתעד את שנות מיהדות מפוארת. במסעותיו בין הקהילות ההרוסות, הגיע גם לחלם וכך כתב:

”בין זאמושץ ולובלין, במקצת מן הצד, משתרעת העיר שבידחה פעם את דעתם של ההמונים היהודיים. מי יהודי ולא שמע את שמעה של חלם? מי יהודי ולא צחק עד דמעות על הגבירים של חלם, על הרב החלמאי ועל כל מה שיש לו שייכות לקהילה הנבחרת הזו של בדיחות דעת יהודית?”

דווקא הצחוק העממי, העיד כמאה עדים עד כמה הכו כאן החיים היהודיים שורש. הרוח היהודית לא ראתה בחלם אף שמץ של פולני, לכל היותר היו מזכירים את הגוי של שבת, שאף הוא היה יהודי למחצה....

למרות החידוד, הייתה גם חלם היהודית הרצינית, בה אינטליגנציה עשירה ונוער לה עורג וחולם, מחפש אלוהים מרדני. כשעמדתי עכשיו בשוקה העזוב של חלם, נזכרתי מה שסחו לי פעם צעיר חלמאי וסבו: רק לאחר שאיבדנו את הצחוק הלבבי, ראינו את אכזריותו של העולם ואת גדולתה של חלם.

בחיי עמל ויגע של בעלי מלאכה וחנוונים, הייתה מן הגדלות. בשעה שהאבות ישבו בבית מדרש ותינו מתוך ספרים עתיקים את כיסופיהם לגאולה, חישל הנוער באגודות ובמועדונים בלהט הויכוחים את השחרור העולמי, את הסוציאליזם.

והנה אני, הגעתי עכשיו לעיר חרבה ואבלה. הרחובות מתים למחצה; החנויות מהן סגורות, מהן פתוחות למחצה, כאילו הייתה התקווה ללקוח, קלושה ביותר. וכשראיתי את המצבות ברחובות, נדמה היה לי שאני עומד בבית הקברות, בו קבורה העיר כולה, העיר היהודית וכל אשר בה, כל מה שעמנו צחק עליו – עשירי חלם, הרב החלמאי, הקהילה החלמאית. אבל לא רק ברחובות מוטלות מצבות מחוללות. קברים יהודיים מפוזרים בשדותיה של חלם. כל שעל אדמה פה, הוא קבר יהודי. בשעה שחולקה פולין בין גרמניה ורוסיה בשנת 1939, עבר הגבול הרוסי כמה קילומטרים מחלם. אז גרשו ההיטלריסטים מהעיר 2,000 צעירים יהודיים, הריצו אותם אל 'אחיהם הבולשביקים' וסמוך לגבול ירו בהם. כיום אתה מוצא כאן רק סימן קלוש של קבר אחים.

מה שהתרגש לאחר מכן על יהודי חלם, אין לבטאו במילה 'מוות', כי כשהיה יהודי חלמאי מת מטיפוס היו היהודים מבקשים רחמים על עצמם, שיזכו אף הם למות במיתת חסד זו, שהאל הרחמן יציל אותם מלילות פורענות של אוקראינים וגרמנים, הקשים מכל המיתות שבעולם.

ענייה ודלה לשון אנוש; שום פייטן טרם יצר את מילה העשויה לבטא את האכזריות שגילו הגרמנים והאוקראינים ביחס ליהודי חלם העזובים וחסרי המגן. פולני שלווה אותי במכונית מלובלין בואכה חלם, סיפר שהרוצחים האוקראינים היו מבקשים בהשאלה כמה

יהודים ליום ראשון בשבת. הגרמנים הרשו להם לקחת אחדים ולשחק בהם בשעת הלילותיהם. אך עוד ביום ראשון בערב היו המרצחים האוקראינים קוברים את היהודים חיים למחצה במצב ששוב אי אפשר היה להכיר אם היו אלה פעם יצורים חיים, או פקעות של בשר כתות. שיכורי רצח וי"ש, זכרו עדיין האוקראינים בכל זאת שצריך לעקור מפי היהודים המרוטשים את שיני הזהב .

בשנת 1942, כשהעבירו את יהודי חבל לובלין לשריפה בבלז'ץ, שוב לא היה ליהודי חלם כוח להילחם על חייהם. אותה השעה כבר ידעו היהודים כי עניין האזור היהודי השמור – ה'יידן-רעזערוואט ' – הוא בדוטה של הגרמנים, כדי שלא ליטול מהם עד הרגע האחרון את התקווה ולשתק אצלם בכך כל רעיון של עמידה על הנפש. בין כך או בין כך , לא היה ליהודי חלם כוח להתקומם לארגון הרצח האדיר של הגרמנים והאוקראינים והם הלכו לבלז'ץ כדי להיגאל באותו גיהנום מיסורי שאול וביעותי מוות .

גם כאן, נמחה כל זכר להווי היהודית .

בית הכנסת החלמאי העתיק והיפה, הרוס. בית הקברות, שדוד ומחולל. הקברים, כאילו נברו בהם חזירים. כל שריד – נסחב. בבית המדרש פתחה העירייה מחסן סחורות – טשטשה כל סימן של הקהילה היהודית העתיקה שבידרה במשך דורות את העולם היהודי. עולם החושך השתלט על קהילה משמעותית כל כך."